

АЛП ЭР ТУНГА
Ёки Афросиёб
ЖАНГНОМАСИ

*Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи
филология фанлари номзоди*

Абдурашид АБДУРАҲМОНОВ

ТОШКЕНТ
ЧУЛПОН НАШРИЕТИ

82.33

А 54

*Масъул муҳаррирлар
филология фанлари доктори*
Насимхон РАҲМОН
ва
Нурали ҚОБУЛ

Алп Эр Тўнга ёки Афросиёб жангномаси / Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи: (Масъул муҳаррир Н. Раҳмон, Н. Қобул).— Т.: Чўлпон, 1995.— 32 б.

Алп Эр Тўнга милоддан аввалги VII асрларда Турон давлати шаклланишига асос солган буюк ҳоқондир. Қадимги туркий халқлар уни ўзларига ота деб билишган. Эронликлар эса Алп ҳоқонни Афросиёб деб аташган. Оғзаки ва ёзма адабиётда Алп Эр Тўнганинг баҳодирлиги мадҳ этилган кўплаб асарлар яратилган. Достон қаҳрамонлик мавзунда бўлиб, унинг тикланиши туркий халқлар достончилиги тарихини милоддан аввалги асрлардан бошлаш имконини беради.

82.33

Т 0503020100 — 118
360 (04) — 95 — кўш. 95 © Чўлпон нашриёти, 1995 й.

ISBN 5-8250-0464-5

«ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРҚ» ВА «АЛП ЭР ТЎНГА ЁКИ АФРОСИЁБ ЖАНҒНОМАСИ»

Буюк тилшунос Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» китоби орқали бизгача етиб келган шеърий парчалар қадимги туркий халқларнинг энг нодир адабий ёдгорлигидир. Бу парчалар тугал шеърий асарларнинг бўлаклари ҳисобланади. Шу сабабли ҳам манбашунослик тарихида улардан тугал асарлар яратишга уринишлар бўлган. Бу хайрли ишга биринчи бўлиб профессор А. Фитрат киришган эди. У «Энг Эски турк адабиётининг намуналари» китобига «Алп Эр Тўнгага бағишланган марсия» (10 та тўртлик), «Қиш ва Ёз» (23 та тўртлик), «Уқ ва Ёй» (5 та тўртлик), «Уруш майдони ҳақида» (17 та тўртлик), «Ёз ўйинлари» (6 та тўртлик), «Овдан урушқа» (12 та тўртлик) «Тангут бекнинг уруши» (8 та тўртлик) номи билан шеърлар киритди.¹

Таниқли шарқшунос олима И. В. Стеблева эса «Тангутлар билан жанг» (20 та тўртлик), «Уйғурлар билан жанг» (6 та тўртлик), «Ябоқулар билан жанг» (1-7 та тўртлик), «Ябоқулар билан жанг» (2) (5 та тўртлик), «Алп Эр Тўнга марсияси» (11 та тўртлик), «Номаълум қаҳрамон марсияси» (4 та тўртлик), «Қиш ва Ёз мунозараси» (23 та тўртлик), яна бир неча шеърий парчаларни сарлавҳасиз бириктиради.²

Сўнги йилларда айрим ўзбек олимлари ҳам девондаги парчалар асосида тугал шеърий асар яратишга уриниб кўрдилар. М. Иброҳимов «Қиш ва Ёз мунозараси» (9 та тўртлик), «Кутилмаган жанг» (9 та тўртлик), «Икки хон жанги» (9 та тўртлик) шеърларини тиклаб уларни қадимий туркий баллада жанрининг илк намунаси деб ҳисоблайди.³ Ш. Холматов эса «Қиш ва Ёз мунозараси» (8 та тўртлик) да⁴ масал жанрининг шаклини кўради.

¹ Фитрат. Энг эски турк адабиётининг намуналари. Тошкент — Самарқанд, 1927 йил.

² Стеблева И. В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. Изд. «Наука», М., 1971, стр. 109—279.

³ Иброҳимов М. Ўзбек балладаси. Т., «Фан», 1974, 47—48-бетлар.

⁴ Холматов Ш. Ўрта Осиё халқлари адабиётларида масал жанри. Самарқанд, 1989. 132—133-бетлар.

Девондаги шеърий парчалар тугал бир асарнинг бўлаклари эканлигини ҳис этиш ва уни тиклашга уриниш хайрли ишга томон қўйилган бир қадамдир. Девондаги шеърий парчалар вазни, қофияланиш тизими туроқланиб келишига кўра бир неча гуруҳлидир. Улар орасида 7 (4+3) ва 8 (4+4) бўғинли шеърлар асосий ўринни ташкил этади. Бу тизимдаги парчалар тўрт мисралик бўлиб, қофияланиб келиши $a=a=a=a$, $b=b=b=a$, $v=v=v=a$ шаклидаги қонуниятга мос тушади. Парчаларни бўғинлар, туроқлар ўлчови ва қофияланиши яқинлигига кўра бирлаштириш маълум бир тугал шеърий асарни юзага келтиради. Парчалардан тугал асар яратишга уринган ҳурматли А. Фитрат, И. В. Стеблева, М. Иброҳимов ва бошқалар шу хусусиятни ҳисобга олган бўлиши табиий. Шеър тузилиши қонуниятига бўйсунуш ва парчалардаги мазмунни ҳам бир-бирига бириктириш девондаги шеърий парчаларнинг асосий қисми битта йирик асарнинг бўлакларидир, деган хулосага келиш имконини беради. Бу асар бизнинг кузатишимизча қадимги Турон мамлакатининг буюк хоқони Алп Эр Тўнга ҳақидаги жангномадир. Шеърий парчаларни Алп Эр Тўнга жангномасининг бизгача етиб келган бўлаклари дейишга асос нима?

Аввало, айтиш керакки, парчалар тикланиб, сўнгра ҳосил бўлган дostonдаги сюжет ва воқеа ривожига назар солинса, у, Алп Эр Тўнганинг қаҳрамонлиги ва фожияли тақдири асосига қурилганлиги аён бўлади. Хўш, Али Эр Тўнга тарихий шахс сифатида ким эди? Алп туркча баҳодир демакдир. Тўнга йўлбарсга ўхшаш ҳайвон. У кучлиликда филни йиқитади. Эр эса шижоатли одамдир. Демак, Алп Эр Тўнга йўлбарс каби кучли, баҳодир эр киши демакдир. Унинг асл номи Мадай бўлган. Унинг хоқонлик даври милоддан аввалги VII асрга тўғри келади. Алп Эр Тўнга туркий қабилаларни бирлаштириб, скифлар номи билан шухрат қозонган буюк давлатни оёққа турғизган эди.

Девондаги маълумотларга кўра, Алп Эр Тўнганинг Барман, Барсағон исми ўғиллари ва Қаз исми қизи бўлган. Барсағон, Барман шаҳарлари ўғиллари, Қазвинь ва Кум шаҳри эса қизи томонидан қурилган. Алп Эр Тўнга ўз душманлари ва итоат этмаган қабилаларга нисбатан шафқатсиз шоҳ эди. У кўп йиллар Эронда ўз ҳукмини ўтказди. Алп Эр Тўнгадан ўч олиш

қасдига тушган Эрон шоҳи Қайхусрав уни зиёфатга тақлиф этади ва 626 йилда заҳарлаб ўлдиради.¹ Достоннинг кульминацион нуқтасини Қайхусравнинг Алп Эр Тўнгани ўлдириш воқеаси ташкил этади.

Жангнома халқ оғзаки ижоди ёки ёзма адабиёт намунаси эканлиги мунозаралидир. Воқеалар баъзан қаҳрамон, айрим ўринларда шоир тилидан ҳикоя қилинади. Достон қадимги даврларда, айтиш мумкинки, Алп Эр Тўнга замонасида яратилган. Турли турк қабилаларини бўйсундиришга бағишланган жанг тасвирлари улуғ ҳоқоннинг ҳаётлиги даврларидаёқ яратилган бўлиши мумкин. Лекин достон мукамал тарзда Алп Эр Тўнганинг фожиами ўлимидан сўнг юзага келган. Асар қадимий давр маҳсули эканлигини яна шу далиллар исбот этадики, асарнинг композицияси улуғ ҳоқон замонаси ёки у асос солган давлат халқининг идеалларига монанд ҳолда қурилгандир. Асар ёзма адабиётдаги достонлардек улуғ тангри номига битилган олқиш билан бошланади. Бу тангри қадимги туркийлар улуғлаган, сўнгинган кўк тангри — осмондир. Асарнинг якунланма қисми ҳам ўтмишдаги улуғ кишиларни эслаш, замонадан зорланиш руҳида битилган. Достоннинг муқаддима ва якунлама қисмининг бундай тузилиши Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари қурилишини эслатади.

«Алп Эр Тўнга ёки Афросиёб жангномаси» номи билан тақдим этилаётган ушбу асар қадимда туркий халқлар ўртасида машҳур бўлган достоннинг маълум бўлақларидир. Достоннинг дастлабки сатрлари Алп Эр Тўнга замонасида туғилган бўлса, у буюк тилшунос Маҳмуд Қошғарийнинг қаламига олингунга қадар ўн саккиз аср давомида оғиздан-оғизга кўчгандир. Демак, узоқ давр мобайнида жангноманинг айрим парчалари унутилган, айрим қисмларига ўз даврининг воқеа-ҳодисалари, баъзи шахсларнинг номлари қўшилган бўлиши шубҳасиздир. Шунингдек, Қошғарий уни эл орасидан тўла ҳажмда ёзиб олмаган бўлиши ҳам табиий. Яна эътибор талаб жойи шундаки, Маҳмуд Қошғарий шеърини парчаларни турли шаҳар ва қишлоқлардаги одамлардан ёзиб олган. Бу парчалар тугал асар бўлган ёки бўлмаганлиги ҳақида девонда ҳам бир сўз айтилмайди. Фа-

¹ Насимхон Раҳмоннинг «Турк хоқонлиги» (1993) китобида Алп Эр Тўнганинг ўлими тўғрисида бирмунча маълумотлар берилган.

қатгина, марсия руҳидаги тўртликлар Алп Эр Тўнга шахсияти билан изоҳланади. Парчаларни бириктиришдан ҳосил бўлган сюжетни янада мукаммаллаштириш мақсадида лозим топилган ўринларга шартли тарзда насрий баён ҳам киритдик. Эҳтимол, халқ дostonлари сингари бу асар ҳам лирик-эпик шаклда бўлгандир.

«Алп Эр Тўнга ёки Афросиёб жангномаси» ни тиклашда учта муҳим белги асос қилиб олинди: 1. Алп Эр Тўнганинг тарихий шахс сифатидаги таржимаи ҳоли. 2. Тўртлик парчаларнинг вазни, қофияланиши, туроқланиб келиши, бандланиш қонунияти. 3. Тикланган парчалардаги мазмуннинг яқинлиги.

Шу пайтгача «Девону луғотит турк» ва ундаги шеърлий парчалар жуда кўп тилларга таржима қилинган. Биз Алп Эр Тўнга жангномасини тиклашда таниқли тилшунос С. М. Муталлибов нашрга тайёрлаган уч томлик (1960, 1961, 1963) девондан фойдаландик. Саҳифанинг бир томонида парчанинг қадимги туркча матни ва иккинчи томонида ҳозирги ўзбек тилидаги таржимаси берилди. Таржима муаллифи академик А. П. Қаюмов. Айрим таржималар бизнинг қаламимизга мансуб бўлиб, эслатиш маъносидан сатрлар ёнига А. А. белгиси қўйилди.

«Алп Эр Тўнга ёки Афросиёб жангномаси» қадимги туркий халқларнинг адабий ёдгорликлари шухратини тиклаш йўлидаги бир изланишдир. Агар дostonнинг мазмун моҳияти Алп Эр Тўнга шахсиятига мос тушиб, чинакаliga тарихий ўтмишда шундай дoston яратилганлиги адабий жамоатчилик томонидан тан олинса, бу туркий халқларнинг жаҳон адабиёти тарихидаги мавқеини анча олдинга силжитади. Зотан, Алп Эр Тўнга қаҳрамонлиги ва жанглари ҳақидаги дostonнинг рўёбга келиши туркий халқлар адабиёти тарихини милoddан аввал, антик юнон адабиётидан ҳам олдинроқ бошлаш имконини беради. Шубҳасизки, бу адабиёт милoddан бир неча асрлар олдин туғилган жаҳондаги энг қадимий адабиётларнинг қадимийларидан эди.

**Абдурашид Абдурахмонов,
филология фанлари номзоди.**

МЕҲРИБОН КҮҚ ТАҢГРИ ШАЪНИГА ОЛҚИШ

Таҗгри ажун турутти,
Чиғри изи тезгинўр.
Юлдузлари юркашиб,
Тун кун уза бурканур.

II. 350

Яратти яшил яш,
Савурди ўрунг қаш,
Тизилди қара қуш.
Тун, кун уза юрканур. I. 318.

Изимни укарман,
Биликни югарман,
Кўнгулни тугарман,
Эрдам уза турлунур. II. 283.

Улуғни тиларман,
Таварин юларман,
Тилакни бўларман,
Йилқин ангар ўпланур. III. 99.

Билигни ирдадим,
Бугуни узурдим.
Ўзумни азирдим,
Ялғил отим язланур. III. 248.

Таҗгри оламни яратди,
Фалак доим айланур.
Кун ўрнини тун олур,
Юлдузлари шайланур.

Яшил кўкни яратди.
Юлдузлар сочилди.
Мезон юлдуз тизилди,
Тун кун уза қопланур.
(А. А.)

Эгамни мақтайман,
Билимни тахлайман,
Кўнгилни жаҳллайман,
Хунар бутун тўпланур.

Улуғлик тиларман,
Мулкумни тиркарман,
Тилакни йўқларман,
Йилқим шунга сафла-
нур.

Илм деб югурдим,
Донишни қидирдим.
Ўзимни айирдим,
Оқёл отим ечилур.

Алп Эр Тўнга ва унинг оти таърифи

Қачан кўрса ани турк,
Бузун анға анинг айдачи.
Мунгар тағир улуғлуқ,
Мунда нару кеслинур. I. 335.

Қачон кўрса уни турк,
Шодликка тўлар тўлиқ.
Унда бордир улуғлик,
Сира бундан ортиқ йўқ.
(А. А.)

Югурди кавал ат,
Чақилди қизил ўт.
Қуюрди арут ўт,
Сачраб анин ўртанур. II. 153.

Югурди чопқир от,
Чақилди қизил ўт.
Қуюрди хашак ўт,
Туёқлари чақнаса.

ОТА НАСИХАТЛАРИ

Қўшни-қўнум ағишқа,
Қилғил ангар ағирлиқ.

Аргут алиб анунғил,
Эзгу тавар ўғурлуқ. I. 137.

Қўлса қали ўғрайин,
Бергил тақи азуқлуқ.
Қарғиш қилур умалар,

Юнчиғ кўруб қўнуқлуқ. I. 272.

Келса ума тушургил,

Тинсин анинг аруқлуқ.

Арпа саман йағутғил,
Булсин ати йаруқлуқ. II. 366.

Қулса киши юзингга,
Қўрклуғ юзин кўрунғил.

Явлақ кўзас тилинғил,
Эзгу савиғ тиланғил. III. 50.

Ундаб улуғ табару
Тавраб келиб югурғил.
Қурғақ йнлин бузун кўр,
Қанда тушар қуди ил. III. 76.

Келса қали қатиғлиқ,

Эртар тею серинғил.
Ўзлук ишин билип тур,
Анча ангар тиранғил. III. 252.

Қўни-қўшни қариндош,
Кўрсин сендан яхши-
лик.

Не-не совға қилишга,
Яхшироғин қил ортиқ.

Келса биров йўқлашиб,
Бергил яхши озук нон.
Қарғаб кетар меҳмон-
лар,

Кутар бўлсанг гар ёмон.

Меҳмон келса ўтқаз-
ғил,
Хордиқ олиб тинч бўл-
син.

Оти ҳам ёруғлиқда,
Арпа-сомонга тўлсин.

Қулса киши юзингга,
Қўрклик бўлиб кўрин-
ғил.

Шигрин, очиқ сўз сўйла,
Ёқмоқ учун уринғил.

Бўлса оғир ишларинг,
Ўзгаларга буюрма.
Ўзингни оч қолдириб,
Бошқага озук берма.

Келса қанча қаттиқ-
лик.

Ўтиб кетар, сабр этғил.
Дунё ишин билиб тур,
Ўзингни беғам тутғил.

Бўлмиш ненгир севарсан,

Ақрун ангар севингил.

Бармиш ненгиг сақинма,

Азрақ ангар уқунгил. III. 372.

Алл Эр Тўнга чаққон ва ов қилишда машхур йингит эди.

Чағри олиб арқун,

Мунуб арқар етар.

Авлар кийик тайған,

Изиб тилку тутар. I. 398.

Борлиқ мулкинг севарсан,

Унга камроқ севингил.

Кетган молга ачинма,

Унга озроқ ўқингин.

Қўлга лочин қўндириб,

Отла арқар тутади.

Този итла кийигу

Тулкиларга етади.

(А.А.)

Уғроқ қабиласининг Табду, Утар исмли бошлиқлари Алл Эр Тўнганинг яқин дўстлари эди. Лекин улар дўстлик ва қариндошликка хилоф иш тутишади. Бу эса бўлғуси улуг хоқоннинг ғазабини келтиради.

Уғрақ эри тигроқ.

Еми анинг ўғлоқ,

Сути уза соғроқ,

Ери тақи ағлоқ. I. 435.

Уғроқ эри уйғоқ,

Овқатидир уғлоқ,

Сут косаси ўйноқ,

Гарчи ери қурғоқ.

* * *

Йарағ бўлуб яғушди,

Артуқлукун сўкушди,

Қулун қапуб кетишди,

Сўрди менинг қўйими. II. 95.

Фурсат бериб урушди,
Дўст бўлса-да, сў-
кишди.

Қулун ҳайдаб кетишди,

Олиб яна қўйими.

Келса сенга йўлғира,

Узун ани узғура,

Барсун нари қазғура,

Сатти менинг айими. II. 224.

Келса сенга йўл юриб,

Ҳайда уни ҳайқариб.

Борсин нари қайғуриб,

Сотди менинг қулимни.

Тунгур қазин булушти,

Қирқин тақи қулушти,

Энди тишим қамашти

Алти Турумтайимни.¹ II. 123.

Қудаликка сўрашди,

Сўнг аҳлидан адашди.

Энди тишим қамашти,

Олди Турумтайимни:

Тўзғурмади итимни,

Турғурғалир атимни,

Сурди менинг қутумни,

Қаз тақи қурдайимни. II. 205.

Тўйдирмади итимни,

Толиқтирди отимни.

Сурди менинг қутимни,

Ҳозим ва ўрдагимни.

¹ *Турумтой* қулнинг исми.

Ўртақ бўлуб билишди,
Менинг тавар сатишди.
Биста билан ярашди,
Қизлаб тутар тайимни. III 79.

Айдим ангар савулма,
Қулбақ¹ узу ювулма.
Ювға сувин савулма,
Қапти менинг қайими. III. 88.

Нелук ангар билиштим,
Қучшуп тақи қавуштум.
Тузунлугин қайиштим,
Алқти менинг яйими. III. 206.

Қабила бошлиқлари ярашишга келишади, айримлари ваъдасини унутиб, урушмоқчи бўлади, лекин талафотга учраб қочади.

Менинг била кенашди,
Билги менга тенгошди,
Эран била сўнгушди,
Алпар башин ул ювар. III. 402.

Узум барип сўнгадади,
Тегра туруп ангдади
Сачин қара менгдади,
Арзулаю эр эвар. III. 410.

Сў келди ер япа,
Қарар қар...
Қачти ангар Алп Ая,²
Уфут бўлуп уляшар. III. 226.

Ўртоқ балиб танишди,
Менинг молим сотишди,
Даллол бўлиб топишди,
Ўғирлашиб тойимни.

Айтдим унга ўзинг тий,
Қулбақ ифлос, уңи қўй,
Тубсиз сув у, йўлиқма,
Сотди менинг қулимни.

У билан нега билиш-
дим.
Қучишиб яна қовуштим
Меҳрибонлик қилиш-
дим,
Хайф кетказди ёзимни.

Менинг билан кенгаш-
ди,
Фикри менга тенглаш-
ди,
Эрлар билан жанглаш-
ди,
Алплар бошин у қир-
қар.

Кетидан пойлаб юрди,
Уради, давра қурди.
Сўнгра сочларин юлди,
Гўё бўри эрни ер.

Хадсиз аскар йиғилди,
Тўзонга тўлди қоя,
Қочиб кетди Алп Ая,
Ўз сўзидан уялиб.
(А. А.)

¹ Қулбақ — ваъда бериб, уни бажармаган бир киши.

² Алп Ая — бир қабиланинг таниқли кишиси.

Қабила бошлиқлари ўртасидаги келишмовчилик урушга сабаб бўлади. Кўп қабилаларда Алп Эр Тўнганнинг чодир қурилади, беклар бўйин эгади.

Упкам келиб ўғрадим,
Арсланлаю кўкрадим.

Алпар бошин тўғрадим,

Эмди мени ким тутар. 1. 146.

Алплар ариғ алқишур,
Кўч бир қилиб арқашур,
Бир-бир уза алқашур,
Эзкармазиб ўқ атар. 1. 240.

Эран ариғ ўрпашур,
Учин кекин ирташур,
Сақал тутуб тартишур,
Кўкси ара ўт тутар.

Табду¹ менга илинди.
Эмгак керу улинди,
Қилмишинга иланди,
Тутгун бўлуб ул қатар. 1. 212.

Келди беру артуру,

Берди элин артуру,

Мунда қалиб ўлтуру,
Бугри бўлиб ун бутар. 1. 225.

Баши анинг алиқти,
Қани юзуб туруқти,
Балиғ бўлиб тағиқти,
Эмди ани ким етар. 1. 200.

Эмди узин узунди,
Кедин телим ўкунди,
Эл булғали иканди,
Андағ эриг ким утар. 1. 209.

Ғазаб билан отландим,
Арслондек наъра тор-
дим.

Алплар бошин тўғра-
дим,

Энди мени ким тутар.

Алплар роса уришур,
Куч йиғишиб тиришур.
Бир-бирига қарашур,
Бежавотир ўқ отар.

Ғазаб билан боқишур.
Кек оловин ёқишур,
Соқол тутиб тортишур,
Кўкси аро ўт ёнар.

Табду менга тутилди,
Азоб чекиб қуйинди,
Қилмишига ўкинди,
Асирликда қийналар.

Келди буён жанг қи-
либ,
Берди элин енгилиб,
Менда турар жим бў-
либ,
Чиқмас уни мунғайиб.

Боши унинг ёриқди,
Қони оқиб толикди.
Балиқ бўлиб қалиқди,
Энди унга ким етар.

Энди азин койиди,
Ичдан пушаймон еди,
Эл бўлғали уринди,
Шундоқ ёвни ким ен-
гар (мендан бўлак).

¹ Табду — қабила бошлиғининг исми.

Қурви чувач қурулди,
Туғум тикиб урулди.
Сўси ўтун ўрулди,
Қанчуқ қачар, ул тутар. I. 203.

Хон чодирри қурилди,
Жанг довули урилди.
Ёвлар ўтдек ўрилди.
Қочган билан қутулмас.

* * *

Тўқиш ичра уруштим,
Улуғ бирла қариштим,
Тўкуз атин яриштим,
Айдим эмди ал, Утар¹. I. 349.

Жанг ичида уруштим,
Бошлиғига ёпиштим,
Қашқа отда отишдим,
Айтдим энди ол, Утар.

Алп эранни узурдим,
Бўйинни анинг қазирдим,

Ёв алпларин айирдим,
Байинларин қайирдим.
Олтин, кумушин тер-
дим,
Сафи қалин ким ўтар.

Олтуң, кумуш юзурдим,
Сўси қалин ким ўтар. I. 351.

Қўчи тенги тўқишти,
Уғуш қўнум ўқушти.
Чериг таба йақишти,

Қучга қараб тўқнашди,
Уруғ қавми бирлашди.
Аскар тўплаб йиғнаш-
ди,
Бирга келиб ўч олар.

Бирга келиб ўч ўтар. II. 114.

Тини ема учукти,
Эри ати ичикти,
Иши тақи чулукти,
Сўзин анинг ким тутар. II. 134.

Нафслари бўғилди,
Оти, йигити ўлди.
Иши яна бузилди.
Энди сўзин ким тутар.

Қани ақиб юмулди,
Қаби қамуғ тешилди,
Улук била қўшулди,
Туғмиш кунни уш батар. II. 146.

Қони оқиб тўкилди,
Гўёки қоп тешилди.
Улим билан қўшилди,
Умр қуёши ботар.

Иши анинг арташиб,
Уғрақ била ўрташиб,
Бўйинин алиб қазришиб,
Тутгун олиб қул сотар, II. 254.

Иши унинг чалкашиб,
Уғроқ ила курашиб,
Бўйин эгиб, қайришиб,
Тутқун қилиб қул со-
тар.

Тиқрақланиб секратти,
Эрин, атин югуртти,

Ботирлигин кўрсатди,
Лашкарларин югуртди,

¹ Утар — қабила бошлиғининг исми.

Бизни қамуғ ангитти,
Андағ сўга ким етар. II. 319.

Бизни ҳангу манг этди,
Бундай мардга ким
етар.

Қўплаб қабила бошлиқлари Алп Эр Тўнгага бўйин эгди. У Кошғар атрофида ўзи беклик қилаётган ҳудудни куну тун душманлардан ҳимоя қилади. Кечалари ҳам халқнинг осойишталигини сақлаш учун уйқу билмай ай-ланиб юарди. Баҳор кечаларидан бирида шундай во-қеа юз берди.

Иқилачим эрик балди,

Эрик бўлғу ери кўрди.

Булит ўруб кўк ўртулди,

Туман туриб тули яғди. I. 157.

Кеча туруп юрир эрдим,
Қара, қизил бўри кўрдим.

Қатиг яни қура кўрдим,

Қая кўруп бақу ағди. III. 238.

Узу бариб ўқуш эвдим,
Телим юриб кўчи кевдим.

Атим бирла тегу эвдим,

Мени кўруб еси ағди. I. 179.

Итим тутиб қузи чалди,
Анинг тўсин қира йўлди.

Башин алиб қузи салди,

Бўғаз алиб тугал бўғди. II. 32.

Учқур отим шўхлик
қилди,

Шўхлик қилар ерни
кўрди.

Кўкни босиб булут
келди,

Баҳор, сели ўйнаб ёғди.

Кеча туриб юар эрдим,
Қора, қизил бўри кўр-
дим.

Қаттиқ ёйни ҳозир қил-
лим,

Қиё боқиб қочиб қол-
ди.

Излаб уни узоқ юрдим,
Чарчагунча роса қув-
дим.

Отим бирлан ўраб тур-
дим,

Мени кўриб, эси оғди.

Итим тутиб босиб олди,
Юнгларини тамом
юлди.

Бошин эгиб қуйи сол-
ди.

Бўғизидан тугал бўғ-
ди,

- Қара тунуг кечурсадим,
Ағир уни учурсадим,
Етиканинг қачурсадим,
Сақиш ичра кунум туғди.
III. 265.
- Аға бўктир уза юрдим,
Бариқ яқиб қия кўрдим,
Ани билиб тақи бардим,
Тугал яғи тўри туғди. I. 424.
- Ўзин ўкниб урилади,
Йирақ ериг қарилади.
Атиғ кемшиб урилади,
Уфут бўлиб тубу ағди. I. 301.
- Қузи қиқраб ўғуш тердим,
Яғи қару кириш қурдим,
Тўқуш ичра уруш бердим,
Эран кўруб баши тиғди. II. 88.
- Эран изип сўка турди,
Баши-бўйнини сўка турди,
Уфут булуп бўка турди.
Узу қама тибен тиғди. III. 250.
- Изу бериб бўшуттум,
Тавар йўлуғ ташуттум.
Эран эссин ашуттим,
Юкун барча ази чағди. I. 217.
- Қора тунлар кечирдим
мен,
Маст уйқуни қочурдим
мен.
Санаб юлдуз ечардим
мен.
Осмон ичра куним чиқ-
ти.
- Тоғ ён бағри уза юр-
дим,
Йироқда бир қора кўр-
Уни билиб яқин бордим,
Ёв тўзони кўтарилди.
- Ўзин мақтаб хўб гер-
дайти,
Ерни ўлчам қадамлади.
От бостириб ҳамла қил-
гач,
Уят чекиб четга қочди.
- Аскар йиғиб мен қий-
қирдим,
Камон ичра ўқни тер-
дим.
Майдон аро уруш бер-
дим,
Мардни кўриб бошин
букди.
- Одамлари чўкка туш-
ди,
Боши, бўйни мукка
тушди.
Қоматини бука тушди,
Мен ҳам таъқиб айла-
мадим.
- Эркин бериб бўшаттим,
Молларини ташиттим,
Эл айбини беркиттим,
Барча юкин ўзи элтти.

Чегарани бузганлар тангутлар эди. Улар айбларини тан олишмас, бунинг устига, мақтаниб, гердайишарди. Алп Эр Тўнга ва қўриқчилар тазйиқи билан улар чегарани қадамлаб ўлчащади ва ўз айбларини сезиб, қочмоқчи бўлишади. Можаро қонли тўқнашувга айланди.

Тангут сўсин ушуклади,

Киши ишин элаклади.

Эрин атин беликлади,

Бўлун бўлиб башни тигди. I. 299.

Тангут хани юбилади,

Ўлум бирла тупулади.

Қазашлари табалади,

Ўлум кўруп юзи ағди. III. 340.

Эвин барқин сатиғсади,

Юлуғ берип яриғсади,

Тириг эрса туруғсади,

Ангар сақинч куни туғди.

III. 346.

Яғи бегзин узуқлади,

Кўруп сўни азиқлади.

Ўлум ани қўнуқлади,

Ағиз ичра ағу сағди. III. 351.

Ани етип сунгулади,

Башин яндуру янгилади.

Эран баю мунгилади,

Анинг алпин қара бўғди.

III. 414.

Тангут элин қишда босди,

Шармандалик ҳаддан

Оту эрларин улошди,

ошди.

Тутқун балиб бошин

эгди.

Тангут хони ҳийла қўрди,

Унга ўлим зарбин берди.

Қардошлари хижил

эрди,

Ўлим кўриб, ранги ўчди.

Уйин-жойин сотар бўлди,

Фидо жонин этар бўлди.

Тирик қолса ютар бўлди,

Лекин унга қайғу келди.

Душман бекдан узоқланди,

Кўриб сувни озиқланди,

Ўлим уни қўриқлади.

Оғзи ичра заҳар тўкди.

Қувиб унга етиб олди,

Ярасига қилич солди,

Молларини талаб олди,

Унинг алпин ёви бўғди.

Қатунсини¹ чўғилади,
Тангут бегин яғилади.
Қо ни ақиб, жағилади,
Бўйун сувин қизил сағди.
III. 338.

Эран алпи ўқуштилار,
Қинғир кўзин бақиштилар,
Қамуғ тулмун туқуштилар.
Қилич қинқа кучун сиғди.
I. 192.

Абанг қулсам, узу бариб,
Тутар эрдим, сусин тариб,
Булун қилиб баши яриб,
Булуг барча менга юғди. I. 300.

Телим башлар ювилдимат,
Яғи андин явилдимат,
Кўчи анинг кевилдимат,
Қилич қинқа кўчин сиғди.
I. 377.

Бегим ўзин уғурлади.
Ярағ билиб ўғурлади.
Улуғ тангри ағирлади,
Аннин қут қув тўри туғди.
I. 294.

Қатунсунлар бақриши-
ди,
Тангут бекка тиг су-
қишди.
Қони сувдек шарилла-
ди
Бўйнидан қони соғилди

Алп йигитлар чиқиш-
дилар,
Қинғир кўзлар боқиш-
дилар.
Расо қурол тиқиштилар,
Қилич қинга аранг
сиғди.

Истаганча қувиб бориб,
Тутар эрдим, сафин
ёриб,
Банда қилиб, бошин
ёриб,
Кўп жон бериб, жон
сақлади.

Кўп калалар юмалади,
Душман бундан хавф
олади.
Кучи анинг ҳам тола-
ди,
Қилич қинга аранг
сиғди.

Бегим ўзини яширди,
Фурсат топиб, зарба
урди.
Улуғ тангри мадад
берди,
Унинг доврўғи ёйилди.

¹ Қатунсин — Тангут булан Чин орасидаги шаҳар.

Алп Эр Тўнганинг доврўғи кун сайин оламга тарқала бошлади. Юртига ҳужум қилган душманни бўйин эгдирар, турк қабилаларини бирлаштиришга ҳаракат қиларди. Алп Эр Тўнга аскарларини ҳамиша мардликка, тўғриликка, душманга нисбатан шафқатсизликка чақирарди. Ябоқулар бегининг лашкарбошиси Бузруж басмил беги томонидан ўлдирилганди. Бузруж хуни учун уруш бошланди. Бу урушни бостириш учун жўнаш олдидан Алп Эр Тўнга аскарларига шундай насиҳат қилган эди:

Яшнаб қилич баши,
Уза қаққил яра.

Бичлиб анинг бўйни,
Тақи қалқан тура. II. 411.

Қиличингни ўйнатиб,
Ёвнинг разил бошин
кес.

Бичиб анинг бўйнини,
Яна қалқонини эз.

* * *

Эндик киши титулсун,
Эл тўру етилсун.
Тўқли бўри етилсун,
Қазғу ема савилсун. I. 131.

Қиқриб ўтиғ кемшалим,
Қалқан сўнгул чўмшалим,
Қайнаб яна юмшалим,
Қатғи яғи ювилсун. I. 413.

Тўнла била кўчалим,
Ямар сувин кечалим,
Терангўк сувин ичалим,
Ювға яғи увулсун. II. 12.

Тегра алиб эгралим,
Аммин тушуб югралим.
Арсланлаю кўкралим,
Кўчи анин кевилсун. II. 20.

Ёмон киши йўқолсин,
Ҳақ ва адолат қолсин.
Кўзи, бўри қўл олсин,
Қайғу-ҳасрат, ғам ўлсин.

Ҳайқириб от сурамиз,
Найза-қалқон урамиз,
Қайнаб, сўнг тинч турамиз,
Қаттиқ душман юмшасин.

Тунда туриб кўчайлик,
Ямар сувин кечайлик.
Зилол сувин ичайлик,
Душманни парчалайлик.

Душман йўлин ўрайлик,
Отдан тушиб урайлик,
Арслон каби турайлик,
Ёвнинг кучи бўшашган.

Танг ата юрталим,
Бузруж қанин ирталим.

Ясмил бегин ўрталим,
Эмди йигит ювулсун. III. 367.

Бузружнинг хунини талаб қилиб, Иртиш дарёси бўйида жойлашган ямак қабиласи оёққа турди. Ваҳимага тушган басмил, жумул қабилалари улар билан ярашишга қасам ичишарди, улуғ ҳоқон келиб ёрдам беришини интизорлик билан кутишарди.

Уситган қуяш қапсади,
Умунчлиғ азаш яйсади,
Эртиш сувин кечсади
Будун анин ўркушўр. I. 170.

Бузраж ема қудурди,
Алпағутин азирди,
Сўсин яна қадирди,
Келгалимат ирқашўр. I. 161.

Эртиш суву емаки,
Ситғаб тутар билаги,
Кўрмат анинг юраги,
Келгалимат иркушўр. I. 314.

Урунчақ алиб ермади,
Алимлиғ кўру армади.
Адашлиқ уза турмади,

Қалин эран тирқашўр. I. 165.

Бичғас битик қилурлар,
Эндкай яма берурлар.
Хандан басут тиларлар,

Басмил чумул тирқашур.
I. 427.

Келса абанг терканим,
Этилгамат турқунум.

Тонг отди кетайлик,
Бузруж хунун сўрайлик.

Ясмил бекни енгайлик,
Барча йигит йиғилсин.

Иситган қуёш қоплади,
Дўст ёмонлик хоҳлади,
Иртиш сувини ҳақлади,
Халқлар ундан кўр-
қушур.

Бузраж яна қутурди,
Ботирларни йиғдирди,
Аскарини келтирди.
Юриш учун отланур.

Иртишдаги ямаклар,
Шимарилган билаклар,
Ғазаб тала юраклар,
Ҳужум сари тўпланур.
(А. А.)

Омон олиб бермади,
Шу ҳунарини қўймади,
Дўстлик йўлида тур-
мади,
Қасд олишдан кўрқади.

Аҳду паймон қиларлар,
Онту қасам берарлар,
Жондан ёрдам сўрар-
лар,
Басмил, жумул тўпланур.

Келиб бизга подшоҳим,
Ёрдам қилсин илоҳим.

Тарилмағай туркунум,
Эмди чериг чергашўр. II. 243.

Уйғурларга қарши жанг ва Минглоқ элининг очилиши*

Бечкам уруб атлақа,
Уйғур дақи татлақа,
Ўғри явуз итлақа,
Қушлар каби учтимиз. I. 447.

Қудруқ қатиқ тугдимиз,
Тенгриг ўгуш ўкдимиз,

Комшиб атиғ текдимиз,
Алдаб яна қачтимиз. I. 438.

Келингиздаю ақтимиз,
Кендлар уза чиқтимиз,

Фурхан эвин йиқтимиз,
Бурхан уза сичтимиз. I. 329.

Тунла била бастимиз,

Тегма янғақ бустимиз,

Кесмаларин кестимиз,
Минглақ зрин бичтимиз, I. 407.

Ағди қизил байрақ,
Туғди қара тупрақ.
Етшу келиб ўғрақ,
Тўқшип анин кечтимиз. III. 199.

Кими ичра ўлдуруп,
Ила сувин кечтимиз.
Уйғур таба башланип,
Минглақ элин ачтимиз. III. 253.

Тарқалмасин аймоғим,
Икки тўда саф тортур.

Белги тақиб отларга,
Уйғур отли элларга,
Ўғри, ёвуз итларга,
Қушлар каби учдик биз.

От думини боғладик,
Тангрига ҳамд чоғла-
дик,
Узанги аёғладик,
Алдаб гўё чекиндик.

Гўё селдай оқдик биз,
Шаҳарларга кирдик
биз,
Бутхонани буздик биз,
Бутларини булғадик.
(А. А.)

Тун вақтида босдик
биз,
Ҳар томондан қисдик
биз.
От ёлларин кесдик биз,
Мингловлини осдик биз.

Порлади қизил байроқ,
Тўзиди қора тупроқ.
Етишти келиб уғроқ,
Жанг қилишиб кечик-
дик.

Кема ичра ўлтириб,
Ила сувин кечдик биз.
Уйғур томон юзланиб,
Минглоқ элин очдик
биз.

* Уйғурлар жанг қилишда жуда машҳур бўлишган. Қабилалар орасида ҳеч бирига бўйин эгишни хоҳламаган. Айниқса, Зулқарнайн уйғур вилоятига яқинлашгач, уларнинг орқадан ҳам олдиндан отгандай ўқ узишини кўриб ҳайрон қолган эди.

Алл Эр Тўнга туркий кабилаларни ўзига бирлаш-
тирди. Мамлакат обод бўлиб, Турон элига баҳор кириб
келди.

Қақлар қамуғ кўларди,
Тағлар баши иларди.

Ажун тани йилрди,
Туту чечак еркашур. I. 189.

Қуйди булут яғмурин,
Қирқа қўзти ул қарин,
Кериб тутар ақ тўрин.
Ақин ақар анграшур. III. 46.

Яғмур яғуб сачилди,
Тўрлук чечак сучулди.
Еню қапи ачилди,
Чиндан ипар югрушур. II. 139.

Қар, буз қамуғ эрушди,
Тағлар суви ақишди.
Қўкшин булит ўришди,
Қайғуқ бўлуб эгришур. I. 195.

Ай қўпуб овлануб,
Ақ булит ўрлануб,
Бир-бир уза ўклануб,
Сачлуб суви энграшур. I. 258.

Алин тубу яшарди,
Урут ўтин яшурди.
Қўлнинг сувин қўшарди,
Сигир, буқа мўнграшўр. II. 83.

Қўчингар тека севилди,
Сағлиқ суруғ қўшулди.
Сутлар камуғ юшулди,

Ўғлак, қўзи ямрашур. III. 113.

Қулан тугал қумутти,

Қақраган ер кўл бўлди,
Тоғлар боши хўл бўл-
ди.

Дунё тани исиди,
Гул-чечаклар очилур.

Қуйди булут ёмғурин,
Кериб тутар оқ тўрин.
Қирга ёйди ул қорин,
Селлар оқар ҳайқириб.

Ёмғир ёғиб сочилди,
Турли чечак очилди.
Инжу куртак очилди.
Чин ипор хид бурқи-
рар.

Қор ва музлар эришди,
Тоғ сувлари оқишди.
Қўкда булут юришди,
Қайиқлардек ўйнашиб.

Ой чиқиб айланди,
Оқ булут тўпланди.
Бир-бири уза қоплан-
ди,
Сочилиб, суви ёғилур.

Тоғ бошлари яшарди,
Қуруқ ўтни яширди.
Қўл сувларин тоширди,
Сигир, буқа маърашар.

Қўчқор, тақа айрилди,
Совлиқ қўйлар йиғил-
ди.
Сутлар тўлиб соғилди,

Улоқ, қўзи яйрашур.

Қулонларни қўзғатди,

Арқар сұқақ юмутти.
Яйлағ таба эмитти,
Тизгиқ туруб секрашур. 1. 221.

Яшин атиб яшнади,
Туман туруб тушнади,
Азғир, қисир кишнади,
Ўгур алиб ўқрашур. 1. 238.

Туман чечак тизилди,
Ўгуш ятиб узалди,
Букундан ул язилди.
Ерда қуба азритур. 1. 237.

Тегма чечак ўкулди,
Буқуқланиб букулди,
Тугсун тугун тугулди.
Ярғалимат юркашўр. 1. 410.

Қизил, сариғ арқашиб,
Елқин, яшил юзкашиб,
Бир-бир керу юркашиб,
Ялингуқ ани танглашур. 1. 375.

Буюк Турон давлатини тиклаган Алп Эр Тўнга Эрон мамлакатига ҳужум қилади. Қайхусрав ҳам ундан қўрқар эди. Шу сабабли маккорлик йўлини тутиб, уни ярашиш зиёфатига таклиф этади.

Серёгин кунларда Алп Эр Тўнга катта армияси билан Мидия (Эрон) томон йўл олди. Турк ҳоқонини Қайхусрав хизматкорлари кутиб туришарди. Уни Эрон хони саройига олиб кетишди.

Янди эринч ўғрағи,
Келди бери тиграғи.
Ўзи қуйи ўғрағи,
Алплар қамуғ тиркашўр. Ш. 73.

Архарларни ўйнатди
Яйловларга йўлатди,
Саф-саф бўлиб сак-
рашур.

Яшин чақнаб яшнади,
Ғулут йўлга бошлади,
Айғир-байтал кишнади.
Ўйноқлашиб шодланур.

Туман чечак тизилди,
Ғунчалари ёзилди,
Узоқ ётиб, эзилди,
Энди ердан ажрашур.

Турли чечак ғуж бўлди,
Буқоқланиб букулди.
Тўрт бош тугун тугил-
ди,
Очилмоққа тўпланур.

Қизил, сариғ ёндошиб.
Ола, яшил тиркашиб.
Бир-бирига чирмашиб,
Инсон унга тонг қолур.

Келди душман чопари,
Қасдидан қайтса нари.
Ўзи турар ичкари,
Алплар жангга сафла-
нур.

Турк хоқонининг аскарлари топшириқни кутганича шай туршар эди. Лекин Алп Эр Тўнгадан хабар йўқ эди. Негадир, табиат ҳам ваҳимали бир тусга кира бошлаганди.

Келса абанг тарканим,
Этилкимат туркуним,
Язилмағи теркиним,

Эмди черик еркашўр. I. 414.

Урди булит инграшу,
Ақти ақин мўнграшу,
Қалди булун танглашу,
Кўкрак тақи манграшур.
III. 407.

Келди эсин эснаю,

Қазқа тугал уснаю,
Кирди будун куснаю,

Қара булит кўкрашу II. 260.

Кайхусрав Алп Эр Тўнгани саройда тантана билан кутиб олди. Икки мамлакат шоҳларининг кўзлари бир-бирига тўқнашди. Кайхусравнинг юзида табассум ўйнаса-да, юрагида аламли интиқом дарди бор эди. Унинг муғамбирона кулишларида қиш совуқларию Алп Эр Тўнганинг нурли юзларида ёзнинг ҳарорати сезиларди. Икки хон бир-бирига сир беришмаса-да, хаёлан жанг бошланган эди.

Қиш яй била туқушди,
Қинғир кўзин бақишти.
Тутушқали яқишти,
Утғалимат ўғрашур. I. 182.

Тумлиғ келиб қапсади,
Қутлуғ яйиғ тепсади.
Қарлаб ажун япсади,
Эт ен ушуб эмиришур. I. 430.

Яй қиш била қаришти,
Эрдам ясин қуришти.

Келса агар ҳоқоним,
Обод бўлур маконим,
Тарқалмас дўст, ёроним.

Энди қўшин жамлашур.

Булут юрди гуруллаб,
Селлар ёғди шариллаб.
Одам ҳайрон дайдираб,
Булут чақмоқ мағрашур.

Келди шамол ҳувиллаб,
Бўрон бўлиб гувиллаб,
Халқ титрашур, увиллаб,

Қора булут гулдуар.

Қиш ёз билан топишди,
Қинғир кўзла боқишди.
Бир-бирига ёпишди,
Ғалабани иташур.

Совуқ келиб туради.
Қутлуғ ёзни суради.
Қор дунёни ўради,
Тан увишиб зириллар.

Ёз қиш билан кўришди,
Ҳунар ёйин қуришди.

Чериг тутуб кўрушти.
Уқтағали ўтрушур. II. 104.

Саф тортишиб туришди,
Уқ отғали чоғлашур.

Қишнинг тимсолига айланган Кайхусрав мақтанади:

Ул қар, қамуғ қишин инар,
Ашлиқ тариф анин ўнар,
Явлақ яғи менда тинар,
Сен келибан тебрашур. II 237.

Озиқ-овқат шундан
Қору ёмғир менда инар,
унар,
Ёвуз душман менда
тинар,
Сен келибон қўзғалур.

Сенда кўпар чазанлар,
Қузғу сингак йпланлар.
Дўк минг қую туманлар,
Қузрук тикиб югрушур. III. 378.

Сенда барча ёмонлар,
Чибин, пашша, илон-
лар,
Думи гажак чаёнлар,
Ҳамла қилиб югурар.

Қиш яйғару сувланур,
Эр ат менин яврулур,
Иглар ема саврийур,
Эт ен тақи бекришур. III 294.

Қиш ёз билан торти-
шур,
Эр, от менда ортишур.
Касалликлар қайтишур,
Куч-қувватга тўлурлар.

Ёзнинг тимсолига айланган Алп Эр Тўнга унга жавоб беради:

Сенда қачар сундилач,
Менда тинар қарғилач,
Татлиғ ўтар сундувач,
Эркак тиши учрашур. I. 481.

Сендан саъвалар кетар,
Менда қалдирғоч яшар.
Булбуллар сайраб қў-
нар,
Нару мода учрашур.

Йилқи язин атланур,
Ўтлаб анин этланур.
Беглар семиз атланур,
Севнуб ўгур исришур. I. 282.

Йилқи ёзда этланур,
Яйловларда ўтланур.
Беклар унга отланур,
Севинишиб ўйнашур.

Балчиқ балиқ юғрулур,
Чўғай явуз йиғрилуру,
Эрингаклари ўғрилуру.
Ўзгуч била эвришур. I. 249.

Лой, балчиқлар тизи-
луру,
Камбағаллар эзилуру.
Совуқ қаттиқ сезилуру,
Бармоқларин хўхла-
шур.

Кайхусрав саройида буюк Турон мамлакатининг ҳоқони шарафига шоҳона зиёфат бошланди. Эрон шоҳи Турон ҳоконини тотувликка, ярашишга, шоду хуррам яшашга чақирди. Ўйигитлар жангларда эмас, меҳнатда, ов ишларида банд бўлишини истади.

Ўйигитларни ишлату,
Ўйигач емиш иргату,
Қулан, кейик авлату,
Безрам қилиб авналим. I. 262.

Ўйигитларни ишлатиб,
Боғ меҳасин ташлатиб,
Қулон, кийик овлатиб,
Байрам қилиб, яйрай-
лик.

Тўсун мунуп секиртсун,
Эсизлигин эмуртсун.
Итқа кейик қайтартсун,
Тутмиш сани умналим. III. 434.

Тойни миниб сакрат-
син,
Ов қилибон ўйнатсин.
Итга кийик қайтарсин.
Овнинг гўштларин ей-
лик.

Яғри бериб қушлату,
Тайған изиб тишлату,
Тилки тўнғуз ташлату,
Эрдам била ўғлалим. II. 396.

Ов қушларин ушлатиб,
Тўлки, тўнғиз ташла-
тиб,
Итларимиз ишлатиб,
Ҳунар билан гердай-
дик.

Зиёфат тобора авжига чиқар, куй-қўшиқ, май ақлни ўзига ром этар. Кайхусрав эса Турон хоқонига қадаҳ кўтаришни қайта-қайта илтимос қиларди. Раққосалар ушбу қўшиққа жўр бўлишарди:

Қўчлар қамуғ тузулди,
Ивриқ ичиш тизилди,
Сенсиз узум узалди,
Келгил амул ўйналим. III. 145.

Қуйлар ажаб тузилди,
Май идиши тизилди.
Сенсиз кўнглим эзилди,
Кел шодланиб ўйнай-
лик.

Ивриқ баша қазлаю,
Сағрақ тулу кўзлаю,
Сақинч кўзи кезлаю,
Тун-кун била севиналим.
I. 126.

Май идиши ғоз бўлсин,
Туби кўз каби тўлсин.
Ғамни кўмайлик, ўлсин,
Тун-кун ўйнаб кулай-
лик.

Уттиз ичиб қикралим,
Юқар қубуб секралим.

Арсланлаю кўкралим,
Қачти сақинч севналим. I. 160.

Сўнгги қадаҳга заҳар солинганини Алп Эр Тўнга билмади. Қайхусрав эса Турон ҳоқонини заҳарлаганидан хурсанд эди.

Анинг ишин кечурдим,
Эшин ема қачурдим.
Улум ўтин ичурдим,
Ичти бўлуб юзи тарин. I. 82.

Уч бор ичиб қувнайлик,
Сакраб-сакраб ўйнайлик.

Арслон каби увлайлик,
Кетди қайғу, яйрайлик.

Унинг ишин битирдим,
Улум заҳрин ичирдим,
Дўстини ҳам қочирдим.
Ичди юзи тиртайиб.

Алп Эр Тўнга Қайхусравнинг дастурхони заҳарли эканини кеч англади. У ичи ёниб, бир интиқомли алам гирдобиди шу сўзларни айтди:

Кўрклуб тунуғ ўзунга,
Татлиғ ашиғ азинқа.
Тутғил қўнуқ агирлиғ,
Язсун явинг бузунқа. I. 80.

Бақмас будун савуқ сўз,
Юдқи юзи саранқа.
Қазған улич тузунлук,
Қалсун чавинг яринқа. II. 291.

Бермиш сенинг бил,
Ялингуқ тапар қаринқа.
Қалмиш тавар азиннинг,
Кирса қара ўрунқа. III. 241.

Кўрклик тўнинг ўзинга,
Тутлиғ ошинг ўзгага.
Қўноққа каргиз иззат,
Ёйсин шаъиниғ узоққа.

Боқмас жаҳон совуқ сўз,
Сендек юзсиз бахилга.
Ёқимли бўл, хушхулқ бўл,
Қолсин номинг кўп йилга.

Сенгадир фақат билгил,
Неки кирса қоринга.
Қолгай мулкинги бориси,
Кирсанг қора ўринга.

Алп Эр Тўнга ўлим арафасида ёнидаги хизматкорига севикли хотинига ушбу сўзларни етказишни илтижо қилди.

Туркон қотун қутинга,
Тегур меинди қўшиғ.
Айғил сизнинг табуғчи,
Ўтнур янги табуғ. I. 357.

Тутчи яғар булити,
Алтун тамар ариғ.
Ақса анинг ақини,
Қанди менинг қаниғ. I. 356.

Урмуш ажун пусуғин,
Қилмиш ани балиғ.
Эмсам ангар тиланиб,
Сизда бўлур яқниғ. I. 386.

Туркан хотун қошига,
Мендан еткур шеър.
Хизматга ходимингиз,
Рост, деб паём бер.

Эҳсон булутларидан,
Тоза олтин ёғади.
Оқса унинг оқими,
Кўнглимга хўб ёқади.

Даврон уриб яроғин,
Қилди мени майиб.
Ундан даво тиладим,
Йўқ!.. Фақат сиз табиб.

Алп Эр Тўнга Қайхусравнинг зиёфатини музни жа-
воҳир деб ўйлашга қиёс этиб афсусларди, ўлим чан-
галига олгани сари алданганини сезарди.

Қардунн еню сақинманг;
Тузғунн маню сезинманг.
Булмадиқ ненга севинманг,
Билгалар ани йирар. I. 396.

Музни жавоҳир деб
билманг,
Ҳадя ошни еб қўйманг,
Беҳудага севинманг,
Билиб қўйинг, эй, аф-
сус... (А. А.)

Алп Эр Тўнга ҳаётининг сўнги дақиқаларида кўз-
лари ёшга тўлиб, ёнидаги хизматкорларига илтижоли
оҳангда ялинди. Бу ялинишда номард Қайхусравга бир
нидо ҳам бор эди:

Кўзғил менга ақилиқ,
Бўлсун менга аяға.
Мзғил мени тўқишга
Ювгил менга улаға. III. 187.

Қилғил менга сахийлик,
Бўлсин менга лақаб шу.
От бер курашга йўл-
лаб,
Токи жангга элтсин у.

Алп Эр Тўнга меҳмонлар учун дастурхони очиқ ин-
сон эди. Афсуски, ўлим сахий ва буюк инсонни хазон
эди.

Эрди ашин татурған,
Явлақ яғиғ қачурған,
Уғрақ сусин қайтарған,
Басти ўлум ахтару. I. 471.

Эрди ашин татурған,
Явлақ яғиғ қатарған,
Бўйнин тутуб қазирған,
Басти ўлум ағтару. II. 77

Турған улуғ ишлақа,
Тирки уруб ашлақа,
Тумлуғ қадир қишлақа,
Кўзти эриг умдуру. II. 58.

Ошин тутқизар эди,
Ёвни кетқизар эди.
Уғроқни эзар эди,
Топди ўлим охтағиб.

Эрди ошин тотдирған,
Ёв қўшинин қайтарған,
Бўйнин тутиб қайирған,
Босди ўлим оғдариб.

Бошлиқ улуғ ишларга,
Дастурхони ошларға
Тўла эди қишларда,
Элни ташлаб кетди у.
(А. А.)

Кайхусрав Алп Эр Тўнганинг ўлиmidан фойдаланиб, турк аскарларини мағлубиятга учратди. Аскарларнинг бир қисми асир олинди, бир қисми бошқа мамлакатларга қочиб кетди. Фақат айримлари машаққатлар билан юртига етиб келди ва улуғ ҳоқоннинг ўлиmidан хабар берди. Турон маликасининг йиғиси, айрилиқ фарёди оламга сиғмас эди.

Узик мени кучаюр,
Тун-кун туруп йиғлаю,
Кўрди кўзум таврақин;
Юрти қалип ағлаю. III. 275.

Елкин бўлуп бардуқи,
Кўнглум ангар бағлаю,

Қалдим эринч қадғуқа,
Ишим узу йиғлаю. III. 324.

Севгим меннинг кучаюр,
Кеча-кундуз йиғлайман.
Кўрди кўзим кетганин,
Юртда ёлғиз қолгайман.

Севиклим кетди узоқ,
Кўнглим унга боғлайман.

Қолдим чуқўр қайғуда,
Уззукунлар йиғлайман.

* * *

Барди кўзум яруқи,
Алди ўзум қўнуқи,
Қанда эринч қаниқи,
Эмди ўзин узғурур. I. 81.

Кетди кўзимнинг нури,
У билан танам руҳи.
Қайда экан (севганим),
Кечалари йўқ уйқу.

Узик мени қумитти,
Сақинч менга юмитти,
Қўнглум ангар эмитти,
Юзум менинг сарғарур. I. 99.

Қўнглум ангар қайнаю,
Ичтин ангар ўйнаю,
Келди менга бўйнаю,

Қулунг тақи кашарур. I. 103.

Қўрди мени эмлаю,
Бақти менга имлаю.
Қалдим қўнгул тўмлюю,

Қалғу мени турғурур. III. 310.

Этил суви ақа турур,
Қая туби қақа турур,
Балиқ билим бақа турур,
Қўлунг тақи кўшарур. I. 103.

* * *

Ииғлаб узу артадим,
Бағрим башин қартадим,
Қачмиш қутлуғ иртадим,
Яғмур қўни қан сачар. I. 270.

Авлаб мени қўймангиз,
Айиқ айиб қаймангиз,
Ақар кўзум уш тенгиз,
Тегра юра қуш учар. II. 51.

Юкунуп менга имлади,
Кузум яшин ямлади.
Бағрим башин эмлади,
Элкин булуп ул кечар. III. 93.

Севги дарди қўймайди,
Соғинч яна қийнайди,
Қўнглим унга тўймайди,
Юзим менинг сарғаюр.

Юракларим ўйнайди,
Энди келиб бағримга,
Қўнглим унга қайнай-
ди.

Хордирмайин қўймай-

Қўрди мени, эмлади,
Боқди менга, имлади,
Қолди қўнглим, тўнг-
лади,
Қайғу мени яралар.

Этил суви оқаётир,
Қоя тубин қоқаётир,
Оста балиқ, бақа ётир,
Қўлнинг тагин тўлға-
зиб.

Ииғлаб-йиғлаб йиқил-
дим,
Дардга даво шу бил-
дим,
Кетган бахтимни дер-
дим,
Кўзум ёмғур — қон
сочар.

Аввал асир қилмангиз,
Сўнгра ташлаб қўйман-
гиз,
Кўз ёшимни чун ден-
гиз.
Теграсида қуш учар.

Таъзим билан имлади,
Кўз ёшимни юмлади.
Бағрим чокин эмлади,
Фариб экан у кетди.

АЛП ЭР ТҮНГАГА ХАЛҚ МАРСИЯСИ

Алп Эр Тўнга ўлдиму,
Эсиз ажун қолдиму,
Ўзлак ўчин алдиму,
Эмди юрак йиртилур. I. 77.

Улишиб эран бўрлаю,
Йиртин яқа урлаю,
Сиқриб уни йўрлаю,
Сифтаб кўзи ўртулур. I. 197.

Ўзлак ярағ кузатти,
Ўғри тузақ узатти.
Беглар бегин азитти,
Қачса қали қуртулур. II. 272.

Ўгрююги мундағ ўқ,
Мундан азин тендағ ўқ,
Атса ажун ўғрабўқ,
Тағлар баши кертилур. I. 174.

Беглар атин арғуруб,
Қазғу ани турғуруб,
Менгзи юзи сарғариб,
Қуркум ангар туртулур. I. 449.

Яғи ўтин учурган,
Тўйдин ани кучурган,
Ишлар узуб кечурган,
Тегди ўқи ўлдирур. I. 476.

Атса ўқин кез кериб,
Қим тур ани йиғдачи.
Тағиғ атип ўғраса,
Ўзи қуйи йиртулур. III. 116.

Қўнглум ичун ўртади,
Етмиш яшиғ қартади.
Кечмиш узук иртади,
Тун-кун кечиб ирталур. I. 247.

Алп Эр Тўнга ўлдими,
Ёмон дунё қолдими,
Замон ўчин олдимми,
Энди юрак йиртилур.

Бўри бўлиб улдилар,
Йиртиб ёқа турдилар,
Йиғлаб-сихтаб юрди-
лар,
Кўз ёшларим мўл бўл-
ди.

Дунё фурсат кўзлади,
Ўғри тузоқ созлади,
Беклар бегин излади,
Қандай қочиб қутулар.

Одатдан зўр нарса йўқ,
Бошқа баҳона ҳам кўп.
Отса замон пойлаб ўқ,
Тоғлар боши янчилур.

Беклар оти чарчади,
Ғам бекларни янчади,
Юзга заъфар санчади,
Чеҳралари сарғаюр.

Душман ўтин ўчирган,
Ўз жойидан кўчирган,
Кўп ишларни бажар-
ган,
Тегди ўлимнинг ўқи.

Отса ўқин замона,
Унга не бас келади.
Тоғни олса нишонга,
Белидан ёрилади.

Қўнглимни чок-чок қил-
ди,
Битган ярамни тилди.
Кечмиш хотирга келди,
Тун-кун уни истарман.

Тун-кун туруб йиглаю,

Яшим менинг саврулур. II. 270.

Тун-кун туриб йиглай-
ман;

Кўз ёшларим соврилур.

Алп Эр Тўнга ўлимидан сўнг улуг Турон давлатининг куч-қудрати бирмунча сусайди. Мамлакатни турли босқинчилар хароб этди. Қабилалар тарқоқлашди. Яхшилик ўрнини ёмонлик эгаллай борди. Билимли кишилар хору зор бўлишди.

Ўзлак ариғ кевради,
Юнчиғ явуз тевради.
Эрдам яма севради,
Ажун беги чертилур. III. 48.

Замон аҳли озаёди,
Олчоқ ёвуз кучайди.
Эзгу ишлар камайди,
Дунё беги кетганда.

Ўзлак кунни тевратур,
Ялингуқ кучин кевратур.
Эрдин ажун савритур,
Қачса тақи артилур. II. 387.

Дунё кунин пастлатур,
Инсон кучин суслатур.
Элдин эрни четлатур,
Қочган билан ким қолур.

Билга буку юнчиди,
Ажун ати янчиди.
Эрдам эти тинчиди,
Ерга тегиб суртулур. III. 318.

Билимдонлар эзилди,
Дунё хароб қилди.
Одоб гўшти бузилди,
Ерга тегиб судралур.

Ўзлак қамуғ қувради,
Эрдам ариғ савради.
Юнчиғ явуз тувради,
Эрдам беги яртилур. I. 128.

Бузилди бу замонлар,
Авж олди кўп ёмонлар.
Камайиб билимдонлар,
Илму ҳикмат йўқолди.

Кунлар-йиллар ўтди. Кайхусрав мамлакатада асир қолган турклар озодликка чиқишиб, бола-чақалари хузурига қайтиб келдилар. Янги турк ҳоқонлари мамлакатни тиклашга уринди. Турк ўлкасидан совуқлик кетиб, баҳорий насим эса бошлади.

Яй барубан эркузи,
Ақти ақин мундузи,
Туғди яруғ юлдузи,
Тингла сузум кулгусуз. I. 121.

Кулди баҳорнинг юзи,
Оқти сел эриб музи,
Чиқди ёруғ юлдузи,
Тингла сўзим кулгусиз.

Турлуг чечак ярилди,
Барчин язим керилди.

Турли чечак очилди,
Гулдор гилам ёзилди.

Учмақ ери құрулды,
Тумлуғ яна келгусуз. I. 141.

Ағди булит кўкраю,
Яғмур тўли секраю.
Қалиқ ани ўгрию,
Қанча барир билгусуз. I. 336.

Қуш-қурт қамуғ тирилди,
Эркак тиши терилди,
Угур алип тарилди,
Йинқа яна киргусуз. III. 12.

Яй кўркинга инанма,
Сувлар уза таянма,
Эсизлигинг анунма,
Тилда (н) чиқар эзгу сўз.
III. 176.

Алл Эр Тўнга жангномасиңи айтувчининг сўнги сўзи:

Эрди уза эранлар,
Эрдам беги билиг тағ.
Айди укуш угутлар,
Кўнглум булур ангар сағ.
I. 116.

Олам жаннатдек бўлди,
Сира қайтмас совуқлар.

Булут, чақмоқ оғмоқда,
Ёмғир ва дўл ёғмоқда.
Шамол уни қувмоқда,
Қанча борар, билгисиз.

Қуш, қумурсқа тирилди,
Тўдалашиб терилди.
Эркак-хотин бир бўлди,
Энди инга қайтмаслар.

Ёз кўркинга ишонма,
Сувлар уза таянма,
Ёмонликка отланма,
Тилдан чиқар эзгу сўз.

Борди қадим донолар,
Тоғдай юксак билимда,
Эслаб ўғитларини
Қувонч ортар дилимда.

Адабий-бадний нашр
АЛП ЭР ТУНГА ЕКИ АФРОСИЕБ ЖАНГНОМАСИ

Ўзбек тилида

Муҳаррир *Т. Алимов*
Рассом *М. Фоипова*
Расмлар муҳаррири *У. Солиҳов*
Техник муҳаррир *Е. Толочко*
Мусаҳҳиҳ *Ш. Соатова*

ИБ № 0590

Босмахонага берилди 19.10.95. Босишга рухсат этилди 10.01.96.
Бичими 84×108¹/₃₂. Босма қоғози. Юқори босма. Нашр табо-
ғи 2,23. Шартли босма табоғи 1,68. Шартли кр.-отт. 2,1. Нус-
хаси 5000. Буюртма № 4498. Баҳоси шартнома асосида.

«Чўлпон» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси давлат матбуот қўмитасининг 1-бос-
махонасида босилди, 700002, Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк
кўча, 2-уй.